

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

«ГЕНЕРАЛІЗУЮЧЕ ПІЗНАННЯ» ЯК ЗАСІБ ФОРМАТУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ Й ЧАСУ

У статті розглядається питання про роль генералізуючого пізнання у виникненні сучасної структури історіописання. Самоочевидність факту, що застосування географічних і хронологічних рамок в історичному дослідженні начебто є неминучим наслідком факту розташування історичних подій як послідовності в часі в територіально обмеженій локації, є лише результатом певного збігу подій у ході вироблення специфічно історичного дискурсу в античний час. На нашу думку, виробленню цього дискурсу значною мірою сприяв перехід від конкретно-історичного до генералізуючого пізнання в праці Полібія, створеній у II ст. до н. е.

Однак, попри належне визнання цього сучасною історіографією, нез'ясованим залишається питання, чому застосування Полібієм генералізуючого пізнання не призвело до створення історіософських концепцій уже в античний час, тоді як насправді це сталося лише у XVIII ст. у Франції та Німеччині. Поясненням цього є факт, що в античному світі історіописання й філософія були максимально розведені між собою, а їх міждисциплінарне узгодження в корпусі гуманітарних наук сталося тільки на межі XIX–XX ст. у творчості німецьких мислителів Баденської школи П. Віндельбанда й Г. Ріккєрта. Відповідно, в античності генералізація історичного знання проходила із застосуванням не філософських концепцій, а категорій, запозичених із художньої драматургії. Наслідком стало те, що генералізація у творі Полібія не вилилася в розроблення історіософських концепцій, а натомість сприяла утворенню хронологічно-географічної системи координат, у якій генералізований (тобто максимально розгалужений) виклад матеріалу був гармонізований у формі, що стала прийнятною для поширення й застосовується досі.

Ключові слова: генералізація, просторово-часові структури, історіографія, історіософія, Полібій.

Постановка проблеми. В історичній науці досі практично не приділяється уваги питанню, чому історія розповідається саме так, як вона розповідається традиційно: як «суха», кабінетна дисципліна. Цікавість історії практично не підтримується засобами історіописання. Тобто розповідь про реальні події минулого традиційно розвивається за іншими принципами, ніж, скажімо, художній твір, так само присвячений «минулим подіям із життя персонажів» (щоправда, вигаданим). У художньому творі часто використовуються так звані *флешбеки*: розповідь починається з моменту, що хронологічно передує теперішньому часу, а потім, після надання читачеві чи глядачеві необхідних пояснень, повертається назад у момент, у який «усе почалося». Траєкторія розповіді нагадує своєрідний зашморг, де послідовність подій двічі перетинає точку перед теперішнім моментом. Тим самим створюється драматична кульмінація, що веде до катарсису фінальної сцени.

В історіописанні (як воно розвинулося протягом століть) засоби драматургії не отримали належного місця. Історична наука пішла не шляхом драматургії, а шляхом створення академічної дисципліни. Проте варто зауважити, що із самого початку академічний характер історії був неочевидний. Принада повернутися до драматургічних прийомів організації викладу ще декілька разів зваблювала істориків, наприклад, на початку XIX ст. в історіографії романтизму, яка активно використовувала методику «вживання» читача в події, описані (радіше «змальовані») істориком [4, с. 10–11]. Коли й наскільки далеко розійшлися академічна та драматургічна альтернативи історіописання? Це й буде проблемою статті.

Постановка завдання. Якщо ми уважно розглянемо структуру науково-історичного й художнього творів, ми зразу побачимо відмінність: художній твір являє собою замкнену структуру, драматичний характер якої виникає саме з факту її замкненості й нею підсилюється: персонажі,

що з'явилися у творі, не можуть із нього просто так «випасти». Кожен із них отримує власну *роль*, що являє собою локальний варіант загальної траєкторії твору. Дослідженням впливів на неї цих варіантів і є художній твір, якщо оцінювати його з погляду структури.

В історії замкненість оповідальної структури є умовною. Окремі послідовності подій виділяються за певними критеріями, котрі можна назвати *просторово-часовими структурами*. В історичному творі вони працюють як координатна сітка, на якій події розташовуються так, що стають зрозумілими нам. У сумі ці структури утворюють *географічні та хронологічні межі* дослідження, однак ці межі не впливають на *ролі* учасників подій, що відбулися на координатній сітці. У художньому творі події, що потрапляють у структуру тексту чи фільму, мають драматургічну причетність до системи твору: вони посилюють драматичний складник. Ті події, що могли б статися в умовний час подій твору, але не посилюють її, залишаються поза увагою, тобто «не вигадуються» автором.

Водночас для масштабних літературних творів структурна замкненість є менш характерною [2, с. 392]. Не випадково в літературознавстві щодо таких творів з метою показати їх часовий масштаб застосовуються поняття «історична епопея», «історизм» тощо. Тобто автор художнього твору в принципі може користуватися методологією показу історичних подій, яка не вкладається в художній канон, а наближається до історії як науки.

Історик не може дозволити собі такого. Події, що потрапляють до його уваги, містять елементи випадковості чи малодослідженості. Вони взагалі не зв'язані з логікою, що може стояти за намірами автора художнього твору. Історики не зразу підкорилися ідеї включати такі події в систему історичного твору: думка німецького історика Л. фон Ранке, що завданням історика є лише розповісти, як «усе» відбувалося насправді, належить до середини XIX ст. До цього елемент драматизму знаходив в історіописанні більш поважне місце – ціною виключення з дослідження подій, що послаблювали цей елемент.

Відмова від нього стала результатом формування певної дослідницької установки, і встановити причини її формування буде головним завданням статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Автор художнього твору позбавлений права посилення на «недостатню вивченість» певної події, адже тоді вона не спрацює на драматичне під-

силення твору. Винятки поодинокі («Життєва філософія kota Мура» Е.Т.А. Гофмана), і вони припустимі лише там, де драматичне підсилення все-таки досягне. В історії ж недосконала репрезентація (наприклад, через утрату джерел) того чи іншого об'єкта дослідження абсолютно не заважає представленню його в загальній сумі історичних знань. Це відбувається внаслідок того, що проблемність може стати для того чи іншого об'єкта дієвою формою його існування в історичній науці [13, с. 87–88]. Історія власне об'єкта дослідження й історія полеміки навколо нього є однаково прийнятними для репрезентації цього об'єкта в історичному дискурсі. Якби це було інакше, то наукові проблеми (наприклад, проблеми «причин» або «наслідків» різних подій) не дорівнювали б за значущістю одна одній: цьому заважала б нерівність обсягів джерельних баз, не зв'язана з масштабом проблем як таких.

Проте проблеми можуть бути рівно важливими, структуроутворюючими – кожна для своєї епохи. Причиною цього є те, що в силу тут вступають не суто історичні, а історіографічні аргументи. «Малодослідженість» – не вада, а чинник; вона сприяє розмиванню межі між власне історією та історіографією, тому що певні об'єкти історичного дослідження (у стародавній і середньовічній історії) можуть бути адекватно представлені тільки завдяки широкому залученню історіографічних відомостей. Наприклад, історія первісного суспільства не може бути адекватно представлена без залучення археології, етнології та антропології, без докладної розповіді про інтерпретацію даних, часто фрагментарних [1, с. 4].

Малодослідженість об'єкта може стає визначальною категорією його функціонування в історії. Але тоді історія як галузь знання, що аргіогі погоджується з довічним існуванням у ній недосліджених об'єктів, не є наукою в тому ж розумінні, що інші, котрі аргіогі із цим не погоджуються.

Тут нам доведеться звернутися до питання про «науковість» історії. Якщо один раз сформульовані в історії проблеми в подальшому не зникають, то ми маємо всі підстави розглянути нашу з позицій, що були виражені на межі XIX–XX ст., у період, коли успіхи наукового пізнання заклали підвалини культу наукового пізнання – культу, який продовжує процвітати й у сучасну епоху [8, с. 196].

Найбільш суттєві міркування висловили представники Баденської школи німецького неокантіанства – П. Віндельбанд і Г. Ріккерт, які стверджували принципову відмінність природничих

дисциплін від суспільних. Перші, на їхню думку, спрямовані на відкриття загального й тому є науками про закони, а другі – на відкриття одиничного в його історичній обумовленості, тому вони є науками про події. Метод природничих дисциплін – узагальнювальний (*номотетичний*, за П. Віндельбандом, *генералізуючий*, за Г. Ріккертом), метод суспільних наук – описовий (*ідеографічний*, за П. Віндельбандом, *індивідуалізуючий*, за Г. Ріккертом) [8, с. 199–200; 14, с. 54]. На запитання, як пізнання мінливого та одиничного можна рівняти з пізнанням законів, Г. Ріккерт відповідав, що вони співвідносяться через цінності, які відображають суспільну зацікавленість в існуванні індивідуалізуючих дисциплін, бо ті допомагають самовизначенню людини й суспільства [8, с. 200–201].

Г. Ріккерт заперечував класифікацію наук за предметом дослідження, натомість стверджував класифікацію за методом, оскільки й природничі, і суспільні науки розглядають не дві різні, а одну реальність («ціле») з різних точок зору. Отже, їх предмети ідентичні. До того ж саме в методології він убачав істотну відмінність між ними: суспільні науки є молодшими й «менш закінченими», прогрес у них досягається не через методизм досліджень, а радше завдяки окремим проривам [14, с. 7, 54].

Теорія Г. Ріккерта не може задовольнити істориків, адже вона а рїгогі відмовляє їм у можливості пізнання законів суспільного розвитку і ставить у залежність від цінностей, тобто чинника, що теж має мінливий характер. Якщо, за Г. Ріккертом, цінності проявляються в соціальній взаємодії через особистість [8, с. 201], тоді вони визначаються таким «цілим», що складається з одиничного й випадкового.

Г. Ріккерт усвідомлював це й відмічав, що історик використовує генералізуючі поняття, але включає їх у середовище, яке вже має індивідуальний характер [9, с. 148–149]. Подібні думки висловлював також М. Мюллер. Він писав, що предмету історичних досліджень, як і природничих, також властивий зв'язок із «цілим», але він виникає з вільно обраної мети, шляхів досягнення якої багато. У природі ж цей зв'язок обумовлений законом. Це важко побачити в історії, де закономірність може проявлятися лише як мотив [5, с. 277].

Стає зрозумілим, чому філософія досить пізно звернулася до специфіки історії як науки. Ще Платон, один із творців західної філософської традиції, стверджував, що «війни, заколоти й битви», тобто те, що становить зміст історії, є головною перешкодою пізнання; усе це – «тіло», яке заважає

мислителю досягти «чистого знання» [6, с. 17–18]. Проте методологія історії почала складатися рано, стихійно й без урахування того скептицизму щодо її «науковості», який висловлювали філософи.

Сучасні російські дослідники І.М. Савельєва та А.В. Полетаєв справедливо зауважили, що задовго до виникнення історії як науки її висхідним значенням був текст (розповідання «історій») [10, с. 17, 21–22]. Драматичні твори також існували у формі текстів, однак в історичних творів доволі рано з'явилося додаткове завдання: у Греції слово «історія» набуло значення способу встановлення істинності подій, у Римі ж згодом до цього додалося ще одне значення: історія як спосіб розшуку та як розповідь про його результат [11, с. 27]. Отже, історіописання відділилося від літератури.

Із самого початку встановилася взаємозалежність історії як реконструкції минулої події (у якій не брали участь ті, хто здійснює цю реконструкцію) й історії як розповіді про результат реконструкції (яка припускає та розповідь про полеміку, інверсії інших дисциплін). У цій другій сучасники реконструкції вже представлені дуже широко: це й автор реконструкції, і його сучасники, що утворюють потенційну аудиторію історика. Це до них ще з часів Фукидіда (бл. 460–400 рр. до н.е.) і Полібія (бл. 200–120 рр. до н.е.) історик звертається з поясненнями щодо своїх намірів і висновків. Отже, у структурі історіописання вперше отримують своє представлення й історіографія, і ті теорії, з яких пізніше виросте намагання встановити сенс історії.

Наприклад, Фукидід в «Історії» вже на самому початку зауважує: він почав писати працю про Пелопоннеську війну (431–404 рр. до н. е.), передбачаючи, «що війна ця буде важливою й найбільш примітною з усіх, що відбулися доти», і що подібні події можуть коли-небудь повторитися «за властивістю людської природи» [12, с. 5, 14]. Полібій у «Загальній історії» пише, що історія захоплює більше, ніж інші предмети знання, що «пізнання минулого скоріше за будь-які інші знання може прислужитися на користь людям», що уроки історії «найвірніше ведуть до просвіти й готують до занять справами суспільства», «від історії вимагається дати людям допитливим невмирущі уроки й напучення правдивим записом діянь і промов ... принести користь читачам правдою оповідання» [7, с. 148, 244]. Надання таких уроків можливе за рахунок відтворення внутрішнього сенсу історії, пошуку та розуміння її закономірностей [10, с. 29–30]. Так в історії з'являється *генералізуюче пізнання*.

Пріоритет тут належить Полібію. Порівняно з Фулідідом у його праці значно зростає питома вага теоретичних відступів. Але за ними стояли не філософські, а суто історичні завдання.

Проблематика історіософської парадигми репрезентується трьома запитаннями: 1) завдяки чому відбувається історичний процес? 2) як саме відбувається рух історії? 3) чи існує мета історії і, якщо так, то в чому вона полягає [3, с. 6]?

Жодного із цих запитань не існує для Полібія. Генералізує пізнання для нього – не засіб метаісторичних пошуків. Це всього лише спосіб *показати* (Полібій не випадково називає історію «видовищем» [7, с. 148]), як саме «майже весь відомий світ підпав під єдину владу римлян протягом неповних п'ятдесяти трьох років». Раніше події, зауважував Полібій, котрий писав свою історичну працю у II ст. до н. е., «відбувалися нібито розрізнено, бо кожна з них посідала своє особливе місце, мала особливі цілі й кінець. Починаючи ж із цього часу історія стає нібито одним цілим, події Італії та Лівії переплітаються з азійськими та еллінськими, і всі зводяться до одного кінця» [7, с. 149]. Але Полібій не мислитель. «Ціле» для нього є не філософською категорією, а реалією часу, коли Рим став світовою державою, а Середземне море – *mare nostrum* римлян.

Його наміри під час написання «Загальної історії» були суто конкретні: «вельми багато істориків описали окремі війни й деякі супровідні події; але, наскільки принаймні нам відомо, ніхто навіть не намагався дослідити, коли та як саме почалося об'єднання й облаштування всього світу» [7, с. 149].

Глобальність мети не обов'язково результує в тотальне використання всіх доступних історичних фактів як складових «цеглин» цілісної будови. Вони можуть суперечити тій наскрізній тенденції, що окреслюється в ній, й, отже, знаменують потенційну розірваність загальної структури історичного твору. Вони можуть знаменувати і проникнення в будову ознак її подальшого руйнування шляхом інверсії елементів, із яких у процесі історичного розвитку постане якась нова будова (наприклад, такими елементами щодо Римської імперії можуть уважатися її варваризація і християнізація).

Отже, об'єднувчим чинником у цьому разі є просторова структура розповіді, а не її змістове наповнення чи концепція. Генералізація в Полібія запроваджувала нові координати історіописання. Так само генералізація історичного пізнання впливає не із застосування філософської проблематики, а із суто практичного завдання: пояснити,

як саме стало можливим завоювання римлянами світового панування. Саме через це історична концепція Полібія виявляється сумнівною там, де він хотів пояснити механізм описуваного ним процесу. Для цього Полібій використовував запозичену з міфології та художньої літератури концепцію «долі» як рушійної сили історичного процесу [7, с. 148, 150]. Розуміння ж причинно-наслідкового механізму описуваних подій у Полібія було відсутнє.

Варто зауважити, що категорія причинності все ж представлена в Полібія, хоча й своєрідно. Полібій відокремлює «долю» від випадковостей, котрими супроводжується її втілення (тобто реальний історичний процес). Відтворення ходу історичних подій, детальний опис їх є засобом відділення цих випадковостей від магістрального шляху долі, що полягав у завоюванні римлянами світового панування. Непояснення істориками причин багатьох подій призводить, на його думку, до того, що читач історії втрачає розуміння того, де в історичному процесі доля, а де випадковість [7, с. 244].

Отже, Полібій, котрий в історіографії традиційно розглядається як той, хто спромігся піднятися над конкретикою до рівня теоретичних узагальнень [3, с. 67], насправді має бути відзначений як ініціатор генералізуючого пізнання, цілі якого не були метаісторичними й не відділялися від конкретики описуваної ситуації. Метою його був не піднесення до теорії, а відділення історії від літературної трагедії – жанру, якому Полібій протиставляє жанр своєї історичної праці [7, с. 243]. Саме в Полібія вперше окреслилося розведення академізму і драматизму як відмінних засобів організації викладу історичного матеріалу. В історіописанні категорія «доля» чи споріднена з нею ідея «божественного плану» щодо людства не отримали подальшого ефективного розвитку. Натомість історія починає перетворюватися на експеримент з організації та взаємоузгодження випадкових подій. І єдиним дієвим способом їх взаєморозташування є застосування просторово-часових структур.

Питання як генералізуюче пізнання в історії, котре із самого початку виступало лише адекватним засобом відображення римських завоювань у Середземномор'ї у III–II ст. до н. е., збереглося як складник історичних праць і у XVIII ст. перетворилося на знаряддя філософського осмислення історичного процесу, виходить за рамки окресленої нами проблеми. Нашим завданням було показати, як цілепокладання дослідника впливало на застосування ним дослідних координат.

Висновки. Ми визначили просторово-часові структури як критерії виділення окремих послідовностей подій в історичному процесі. Зрозуміло, що задеклароване істориком намагання створити цілісну картину подій зумовило вдосконалення цих критеріїв, наявне в «Загальній історії» Полібія. Насамперед у творі Полібія відсутнє притаманне ще Фукидіду протиставлення зовнішніх і внутрішніх подій [12, с. 12–13, 50]. Твір Полібія не є «римоцентричним», його просторові компоненти однаково підпорядковані категорії «доля». По-друге, Полібію значно краще, ніж до нього Геродоту, вдалося гармонізувати виклад, де розповідь про закордонні події мала бути узгодженою з розповіддю про події вітчизняні. Якщо в Геродота перша частина його твору характеризується масштабними відступами в давню історію, етнологію та міфологію маловідомих читачам-грекам країн, то друга перетворюється на вужчу за охопленням і детальнішу через ущільнення просторово-часових координат розповідь про похід перського царя Ксеркса в Грецію в 480 р. до н. е. Обидві частини не сполучені між собою композиційно, тоді як

у Полібія часові координати твору приведені до єдиного ритму, а просторові координати узгоджені через обґрунтування категорією «доля».

Античному часові було властиве відчуття протилежності філософії та історії. Тому генералізація історичного знання проходила із застосуванням не філософських концепцій, а категорій, запозичених із художньої драматургії. Наслідком стало те, що генералізація у творі Полібія не вилілася в розроблення історіософських концепцій, а сприяла утворенню хронологічно-географічної системи координат, у якій генералізований (тобто максимально розгалужений) виклад матеріалу був гармонізований у формі, що стала прийнятною для поширення й застосовується й досі. Отже, застосування позаісторичних категорій сприяло узгодженню історичного простору і часу, яке отримало подальший розвиток аж до ХХ ст. в дисциплінарних рамках академічної історії. Навіть поява нових підходів, уособлених французькою школою «Анналів», не призвела за останні 90 років до повної відмови від форм історіописання, започаткованих в античному світі.

Список літератури:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. Москва : Высшая школа, 1990. 351 с.
2. Бахтин М.М. Эпос и роман. *Бахтин М.М. Литературно-критические статьи*. Москва : Художественная литература, 1986. С. 392–428.
3. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова. Київ : ІЗМН, 1997. 200 с.
4. Карлейль Т. Французская революция. История. Москва : Мысль, 1991. 575 с.
5. Мюллер Макс. Смысловые толкования истории. *Философия истории. Антология* / под ред. Ю.А. Кимелева. Москва : Аспект-пресс, 1995. С. 274–282.
6. Платон. Федон. Пир. Федр. Парменид / ред. А.Ф. Лосев, В.Ф. Асмус, А.А. Тахо-Годи. Москва : Мысль, 1999. 528 с.
7. Полибий. Всеобщая история / отв. ред. А.Я. Тыжов. Санкт-Петербург : Наука, 1994. Т. 1. 496 с.
8. Радугин А.А. Философия : курс лекций. Москва : Владос, 1995. 304 с.
9. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. Москва : Республика, 1998. 413 с.
10. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Санкт-Петербург : Наука, 2003. Т. 1. 632 с.
11. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
12. Фукидид. История / изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. Ленинград : Наука, 1981. 543 с.
13. Чеканов Вс. Фемний лад у Візантії в історіографії: проблема «малодослідженості». *Київська старовина*. 2010. № 3. С. 83–90.
14. Rickert Heinrich. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Tuebingen : Verlag von J.C.B. Mohr, 1926. 144 S.

Chekanov V.Yu. "GENERALIZING COGNITION" AS A TOOL FOR SHAPING HISTORICAL SPACE AND TIME

The article is dedicated to the viewing of the issue of generalizing cognition and its role in shaping the contemporary structure of history writing. The evidence of the fact that the usage of geographical and chronological frames in historical research looks like inevitable outcome of historical events' location as a sequence in time within territorial limits isn't totally out of discussion. It's just the result of some coincidence achieved while making particular historical discourse in ancient time. The view point expressed in the article stresses upon the role of transition from concrete to generalized cognition in the process of creation of this discourse. It all took place in the works of Polybius in II cent. b.C.

The fact stated above is the subject of long-time recognition by modern historiography, although the following issue is still out final solution: if Polybius's generalization succeeded, why it never resulted into historiosophical conceptions' creation. It has happened in XVIII cent. in the Western science (France and Germany). The explanation suggested in the article is that ancient knowledge was based upon maximal distance between history and philosophy. The interdisciplinary combination of both within the entire system of humanities has been performed in the end of XIX cent. in the works of Baden Neokantian school philosophers Paul Windelband and Heinrich Rickert. In ancient time the generalization took place with the assistance of categories borrowed from ancient Greek dramaturgy respecting. No philosophical conceptions could be applied. The outcome was that in Polybius's works there was no hint to transition into historiosophical theories. Instead of this, it turned out into the shaping of chronological and geographical coordinate web to make possible the harmonization of maximally widespread material. The shape of its harmonization survived the upcoming epochs as suitable for massive and repeated usage up to date.

Key words: *generalizing, space and time structures, historiography, historiosophy, Polybius.*